

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 5

Київ

2010/2011

Historiographic Almanac

Issue 5

Kyiv

2010/2011

Олексій Ясь
Київ

Поняття «поступ» у конструкції Михайла Драгоманова

У пантеоні української історіографії постать М.Драгоманова посідає незвичайне, проте поза сумнівом почесне місце, що зумовлено цілою низкою передумов та обставин.

Академічна кар’єра молодого й талановитого вченого розпочалася зі студіювання класичної давнини. Його магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», захищена 1870 р., була присвячена переосмисленню значення імперської епохи давнього Риму.

Втім, текст цієї студії демонстрував доволі широке коло зацікавлень молодого М.Драгоманова, які в жодному разі не обмежувалися античністю. Більше того, низка пасажів виказувала специфічні думки автора про призначення й функції історії.

Приміром, в одній із сентенцій, щедро розсипаних у тексті дисертації, історик зазначав: «Історична наука за своєю властивістю не може не відображати у собі боротьбу інтересів національних, релігійних та політичних (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.). Тому історична форма праць здавна обирається як один із прийомів пропаганди відомих ідей та полеміки супроти інших»¹.

Якщо взяти до уваги ще й розмаїтті громадські, культурні, педагогічні та дослідницькі практики М.Драгоманова, то стає вповні зрозумілим його становище як українського інтелектуала з досить хитким балансом інтересів між наукою та політикою.

Царина Кліо у цій динамічній рівновазі зацікавлень і пріоритетів М.Драгоманова, вочевидь, відігравала неабияку роль, оскільки була саме тим культурним стрижнем, навколо якого формувалися його погляди та

¹ Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. К., 1869. Ч.1. – С.33.

світосприйняття. Власне, вона була тим уявним простором, своєрідним експериментальним майданчиком, на якому випробовувалися його суспільно-політичні візії, зокрема проводилися історичні аналогії щодо тодішньої сучасності.

Згодом він досить красномовно означив своє розуміння цих стосунків: «звісно, що для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія»².

Причому сам М.Драгоманов уважав, що його «історієлюбство» виразно проступило ще в гімназійні роки³. За спогадами його рідної сестри Олени Пчілки, «Михайло зарання, – ще в гімназії, – досить ґрунтовно пізнався з позитивними науками, там же (ще в гімназії) перечитав багато творів, що, при його взагалі аналітичному розумові, могли надати раціоналістичного напрямку його думці...»⁴.

Проте домінуючу роль у цьому процесі незаперечно відіграли інтелектуальні зацікавлення, культурні настанови й естетичний смак, прищепленні його батьком Петром Якимовичем – дрібним полтавським дворянином і літератором.

Зрештою варто згадати, що Яків Драгоманов, рідний дядько майбутнього вченого, був членом Товариства з'єднаних слов'ян, а ретроспекції щодо цієї організації неодноразово зустрічаємо в текстах українського мислителя⁵. Відтак витоки федералістських поглядів М.Драгоманова іноді навіть пов'язують із його фамільним корінням.

Так чи інакше, але родинне середовище достатньо рано сформували незалежну та креативну особистість. Це повною мірою виявилося у першому життєвому випробуванні – конфлікті в Полтавській гімназії, який призвів до виключення М.Драгоманова 1859 р. Тільки втручання знаного лікаря, ліберального попечителя Київського навчального округу М.Пирогова дозволило юнаку скласти гімназійні іспити та вступити до університету Св. Володимира⁶.

² Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. Коломия, 1894. – С.4.

³ Його ж. Два учителі // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. Р.С.Мішук; прим. Р.С.Мішука, В.С.Шандри. К.,1991. – С.585.

⁴ Спогади Олени Пчілки про М.Драгоманова (1926 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994 / Упоряд. Г.Болотова, І.Бутич, Н.Грабова, О.Купчинський, Д.Пельц, Г.Сорока; передм. І.Бутича. Львів, 2001. – С.551.

⁵ Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политico-социальной программы // Драгоманов М. Собрание политических сочинений / Предисл. П.С. [П.Струве]. Paris, 1905. Т.1. – С.278, 354.

⁶ Лист попечителя Київського учебного округу М.Пирогова до директора училищ Полтавської губернії О.Данилевського з зауваженням педагогічнай раді з приводу виключення М.Драгоманова з гімназії (14 березня 1859 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.35.

На думку професора О.Романовича-Славатинського, М.Драгоманов був *enfant gâté*⁷ таких знаних викладачів Полтавської гімназії як О.Стронін та К.Полевич⁸. Якщо першому майбутній учений завдячував знайомством із тодішніми західноєвропейськими інтелектуальними новаціями, зокрема з позитивізмом, то другому – ширим захопленням класичною давниною. Зазначимо, що директор Полтавської гімназії та училищ Полтавської губернії О.Данилевськийуважав вищезгаданого О.Строніна «людиною крайніх переконань у розумінні прогресу»⁹.

Таке сполучення позитивізму й античної спадщини спричинилося до формування самобутнього візерунку творчості М.Драгоманова. Не випадково класичну давнину молодий історик сприймав із загостреним відчуттям сучасника. Відтак Поступ як фронтальне поняття позитивізму посідає чільне місце в дослідницьких практиках М.Драгоманова як античника.

Ба більше, ідея Поступу є наріжним каменем в конструкції його першої роботи з римської історії. «В ній я, зовсім не знаючи новішої загорянської літератури по справі, – згадував М.Драгоманов у своїй автобіографії, – на основі одних класиків, набрів на думку, що *імперія римська не була зовсім упадком римського світу після республіки, а була свого роду прогресом коли не політично, то соціально і культурно*»¹⁰.

Зауважимо, що протягом першої половини XIX ст. поняття «поступ» (рос. *прогресс*) побутувало на маргінесі російського культурного простору, зокрема вживалося епізодично. Більше того, наприкінці 1850-х років цей термін вилучили з діловодства, позаяк його вживання спричинило гостре роздратування російського імператора Олександра II¹¹. Відтак цензор О.Нікітенко відзначав у своєму щоденнику у записі від 31 травня 1858 р., що в періодичній пресі навіть заборонили вживати саме слово «прогрес»¹².

⁷ Балуваною дитиною (французьк.)

⁸ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг.: Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – № 5. – С.187.

⁹ Лист директора Полтавських училищ О.Данилевського до попечителя Київського учебового округу про ставлення учителя Строніна до справи М.Драгоманова (25 березня 1859 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. – С.36.

¹⁰ Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і список творів / Зладив і видав М.Павлик. Львів, 1896. – С.342.

¹¹ Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. СПб., 1904. – С.323.

¹² Нікітенко А.В. Записки и дневник: В 3 т. СПб., 1893. Т.2. – С.95.

Як би то не було, проте поширення цього поняття співпало з позитивістською хвилею 1850–1860-х років та суспільною атмосферою напередодні й після Великої реформи 1861 р., в якій точилися гострі дискусії щодо шляхів модернізації імперії Романових.

Вочевидь, циркуляція терміна «поступ» у дослідницьких практиках М.Драгоманова пов’язана з позитивістськими канонами історіописання, сформованими натуралістичною програмою пізнання середини XIX ст., яка постулювала думку про еволюційну єдність світу.

Проте представлення цього поняття у візії М.Драгоманова не є чимось певним, а тим паче незмінним. Адже історик спростовує популярну на той час тезу про безперечність, точніше безумовність суспільного Поступу, яку він уважає метафізичною й шкідливою¹³. М.Драгоманов на віть обстоює думку, що ця ідея складає одну із прикметних рис філософії історії та спричиняє довільне групування народів за «ступенями суспільного розвитку», внаслідок чого «історія власного розвитку будь-якого народу лишається на задньому плані і народне життя зображується лише з якогось одного боку»¹⁴.

Схожі розумування, зокрема критичні зауваги щодо абсолютизації ідеї поступу в історії, споглядаємо і в інших текстах історика. «*Абстрактна ідея про безумовність поступу всього людства та пов’язаний із нею фаталізм підтримують неповажний погляд на римську історію та на її продовження – імперію Візантійську*», – наголошує М.Драгоманов у своїх перших викладах в університеті Св. Володимира¹⁵.

Зрештою, вчений досить розлого розмірковує про умови та форми історичного Поступу з перспективи минувшини різних народів і держав у своїх студіях з обсягу класичної давнини. Зокрема, він уважає, що «*формула поступу має особливу важливість у питанні про перехід давнього світу у новий, і про історичне значення середніх віків, – доби, – в яку певним чином продовжувалася стара цивілізація і, заразом, час, в який до історичного*

¹³ Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М.П. Выbrane. – С.78.

¹⁴ Его же. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М.Драгомановым [окрема відбитка з «Университетских известий»]. К., 1865. – С.2-3.

¹⁵ Его же. Государственные реформы Диоклесиана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира, для получения звания приват-доцента) // Университетские известия. К., 1865. – № 2. – С.1.

життя ввійшли нові народи, котрі розпочали свій хід розвитку від ступеня первісного дикунства»¹⁶.

У цьому контексті ідея Поступу постає як своєрідний лакмусовий папірець, який вирізняє різноманітні відтінки історичного часу, себто зорієнтована на різні періоди чи етапи суспільного буття. Властиво те, що такі розумування українського мислителя торували шлях до постановки питання про складові та сфери побутування Поступу, кінець-кінцем про його інтелектуальну й культурну підоснову. Відтак М.Драгоманов прагне віднайти витоки ідеї Поступу, зокрема окреслити її побутування в суспільно-політичній та історичній думці.

На його думку, «ідея поступу лише у деякій частковості постала наприкінці давнього світу, а стала міцною у передових людей в XVIII ст.»¹⁷. Він навіть уважає, що «ідея поліпшення людини в історії» належала до прикметних ознак XVIII ст.¹⁸

Пізніше історик висловиться більш конкретніше, що саме «між великим англійським бунтом (the great rebellion) і великою французькою революцією (la grande révolution) у передових людей у Європі порвалась укінець віра християнська й виробилася думка про природний і безупинний поступ в історії (курсив М.Драгоманова. – *Авт.*)»¹⁹.

Втім, М.Драгоманов слушно зауважує, що на той час ця ідея була «настільки науковою ідеєю, наскільки і віруванням і навіть революційним віруванням»²⁰. Цей синкретизм уявлень про Поступ та поступовість в історії спричинявся до різноманітних, іноді контраверсійних тлумачень, які представлені у творчості інтелектуалів другої половини XIX ст.

Наприклад, український учений тримався думки, що у французів й англійців ідея Поступу мала революційний характер. Натомість німці не тільки примирili цю ідею з релігією, а й надали їй «форму провіденціального виховання роду людського»²¹.

Отож розуміння ступеня «поступовості» тих чи інших явищ часто-густо залежало не тільки від конкретних обставин та передумов, а й від осягнення істориком самої ідеї прогресу. Тим паче з огляду на її версіальність, яка побутувала в суспільній думці XVIII–XIX ст.

¹⁶ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.388.

¹⁷ Его же. О состоянии женщины в первый век Римской империи. – К., 1864. – С.31.

¹⁸ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.220.

¹⁹ Його ж. Шевченко, украинофили і соціалізм // Його ж. Вибрані праці. – С.381.

²⁰ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.221.

²¹ Там же. – С.222.

Відзначимо, що таке розуміння вводило до авторської конструкції Поступу помітний ідеалістичний рефрен, пов'язаний із раціоналістичною вірою у можливості самовдосконалення людини.

«Але тільки зберігаючи найбільш непохитний *ідеалізм* (курсив М.Драгоманова. – *Авт.*), тільки надміцну віру в майбутнє поліпшення людини, історик зможе залишитися чистим правдивим і вільним дослідником. – зазначає М.Драгоманов. – Тільки тоді він, звертаючись до певного джерела, буде-то анналіст, мораліст чи художник, зможе зрозуміти його ідеал, розрізнати колір, в який забарвлюються у ньому факти, і в самих антипатичних явищах знайти знамення поступу, а у найсимпатичніших – початок рутинності і вислід протиприродного порядку»²².

Ця настанова не тільки демонструє світоглядні орієнтири вченого, а й досить складне, почасти суперечливе витлумачення Поступу, який підпорядковується раціональному осмисленню і, водночас, вимагає ідеалістичного, майже гуманістичного ставлення до людської природи. Саме на останнюю рису М.Драгоманова як мислителя звертає увагу його зять, визначний болгарський літературознавець Іван Шишманов²³.

Недаремно ці мотиви споглядаємо в численних науково-популярних текстах М.Драгоманова, призначених для народної самоосвіти. Приміром, ідеї поступу та реакції історик пов'язує з відомими персонажами античної міфології – Прометеєм та Зевсом²⁴.

Зауважимо, що М.Драгоманов зазвичай виразно розрізняє історію подій і процесів та історію думки. Наприклад, в «Очерках историографии в Древней Греции» автор навіть виокремлює «історію суспільних ідей» як одну зі сфер студіювання минувшини²⁵, а в «Листах на Наддніпрянську Україну» висловлює глибокий жаль, що минувшина інституцій та ідей залишається нерозробленою в українській науці²⁶.

Причому саме висвітленню історії ідей як витворів людської свідомості вчений віддає перевагу у витлумаченні феномену Поступу.

«Спроможність до поступу є властивість переважно людської думки, – відповідно вона буде діяти здебільшого і в сфері, яку породжує ця думка, у так – званій внутрішній історії народу, і тут буде діяти

²² Драгоманов М. О состоянии женщины... – С.32.

²³ Шишманов И. Роля Украины в болгарском Відродженню. Вплив Шевченка на болгарских поэтов Передвижной Доби. Віденсь, 1916. – С.5

²⁴ Драгоманов М. Заздрі боги. К., 1907. – С.17.

²⁵ Его же. Очерки историографии в Древней Греции // Университетские известия. К., 1868. – № 1. – С.1.

²⁶ Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.24.

безперервно в тому сенсі в якому ми говоримо: закономірно пробуджуючи нові потреби та вишукуючи засоби їхнього задоволення», – наголошує М.Драгоманов²⁷.

В іншому місці вчений обстоює тезу, що «*поступ цивілізації виявляється і в свою чергу зумовлюється головним чином силою свідомості наукової, політичної та моральної*»²⁸.

Такі промовисті сентенції демонструють досить специфічне розуміння Поступу в історії як породження людської духовності. Заразом вони пояснюють ту неабияку роль, яку відігравали дослідницькі практики з обсягу етнографії, міфології та фольклористики у творчості М.Драгоманова. Тим більше, що студії в цій царині відкривали внутрішнє буття історичної людини, в якому молодий дослідник вишукував приховані пружини поступу та його конкретні вияви на сцені минувшини.

Зазначимо, що етнографічна та фольклористична практики вченого безпосередньо спричинилися до формування його політичних й історичних поглядів²⁹, зокрема авторської конструкції Поступу

Втім, на відміну від мовної програми романтизму, скерованої на осягнення екзистенції чи самобутньої душі народу / нації, М.Драгоманов дошукується у «внутрішній історії» не трансцендентної основи, а певних соціальних, господарських, культурних й інтелектуальних передумов Поступу.

Наприклад, стагнацію цивілізації давнього Сходу історик пов'язував з її жрецькою організацією³⁰.

Натомість у західництві, яке він назвав «руським гуманізмом», убачав головний чинник літературного й суспільного прогресу Росії³¹. Причому М.Драгоманов наголошував, що Московська держава XVII ст. (до петровських реформ) виробила «достатню частку самопоклоніння, народної та релігійної виключності», власне, сформувала той образ «великоруського селянина», який московські слов'янофили вважали ідеальним взірцем³².

²⁷ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.325 (прим.1)

²⁸ Там же. – С.389.

²⁹ Odarchenko P. Drahomanov as Folklorist // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1952. Vol.2, no.1. P.36-37.

³⁰ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С..381.

³¹ Его же. Ереи и поляки в юго-западном крае. По новым материалам для юго-западного края // Вестник Европы. – 1875. – № 7. – С.159.

³² Его же. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под ред. И.М.Гревса, Б.А.Кистяковского. М., 1908. – Т.1: Центр и окраины.– С.116, 129.

Отож учений тримався думки, що «“зібрана” царями Московщина в XVI-XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремісників, тобто *тої основи громадської*, якою держалась *тоді вся культура Європи й на якій з XVI ст. держиться ввесь поступ її – од вільнодумства до громадівства*»³³.

Ця теза про своєрідні риси російської історії, котрі відокремлюють її від європейської культури, рефреном проходить крізь численні тексти вченого. Відтак М.Драгоманов уважав, що «найбільша частина національних відзнак України від Московії поясняється тим, що Україна до XVIII ст. була більше зв’язана із Західною Європою і хотіть із задержками (дякуючи Татарам) та все ж таки йшла у купі з Зах. Європою в суспільному і культурному прогресі»³⁴.

Саме з означеної перспективи М.Драгоманов вишукує поступові явища української історії. «Не можна перечити, що в українському XVII столітті було чимало такого, що й тепер би згодилось у Росії для громадського поступу, й того, що в нашому селянстві в XVIII-XIX ст. потроху протягалась нитка самостійної історії українських людей»³⁵.

Врешті, проблема скерованості Поступу в конструкції М.Драгоманова простежується доволі виразно, позаяк він прагнув шукати її розв’язання в магістральних засадах руху вселюдської цивілізації, зокрема в соціальних і культурних контекстах побутування народу / нації. «Але з якого пункту маєйти машина поступу: з соціального чи національного – ось питання, про яке можна б було посперечатися з Вами, Михайло Петрович», – зазначав у листі до нього від 12 вересня 1871 р. мовознавець П.Житецький³⁶.

Однак, питання про підоснову Поступу не є найважливішим у візії М.Драгоманова, оскільки він сприймає суспільство як гетерогенне утворення, зокрема поділяє на поступову меншість і звичайну більшість. «Але суспільство ніколи не ототожнюється з передовою меншістю, – і завжди воно розпадається на декілька верств, кожна з яких має свій окремий шлях поступу. – зазначає історик. – Чим швидше рухається меншість, тим на більшу кількість таких верств розпадається суспільство, тим складніше, – ми сказали б, хімічні з’єднання між ними, – тому з більш різноманітних даних складається те, що ми називаємо поступом суспільства»³⁷.

³³ Його ж. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.406.

³⁴ Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова. – С.362.

³⁵ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.418.

³⁶ Архів Михайла Драгоманова. Варшава, 1937. Т.1: Листування Київської Старої Громад з М.Драгомановим. – С.110.

³⁷ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.378.

Така диференціація суттєво ускладнює й помітно нюансує авторське розуміння Поступу, яке постає як своєрідний соціальний баланс, ба навіть як динамічна взаємодія між різними верствами й станами суспільства. Звідси й походить теза М.Драгоманова про «аристократичні» та «демократичні» періоди в історії, котрі різняться як за темпами суспільних перетворень, так і їхніми глибинними наслідками.

«Переважно швидкі переміни політичні та культурні бувають в аристократичні періоди історії, тоді як повільніші, але більш глибокі й ширші за обсягом, відповідають періодам демократичним. Подібні зміни періодів близького й тихого розвитку, біжучого вперед, який виховує, привчає, підготовлює, трапляються дуже часто в історії і донині», – підкреслює вчений у своїй магістерській дисертації³⁸.

Зрештою, опозиція аристократичне / демократичне чи монархічне / республіканське посідає помітне місце в текстах М.Драгоманова. З цієї перспективи історик часто-густо розглядає чи оцінює не тільки окремі епохи, а й визначальні і знакові події минувшини, приміром, Переяславський договір 1654 р.

«Ся унія республіканської і демократичної “Малоросії” з “Великоросією” монархічною і боярською, була така аномальна, – зазначає М.Драгоманов, – що швидко (1667) самі царі воліли уступити Польщі правий берег Дніпра, щоб міцніше запевнити свою владу на лівому»³⁹. В іншій студії він наголошує: «розуміється само собою, що серед таких обставин унія України з Москвою не могла бути тривка, особливо коли зважати на деспотизм урядників московських і ріжноту звичаїв обох народів (уже Хмельницький казав, що “Москва за дика”»)⁴⁰.

Вочевидь, саме такі розумування М.Драгоманова й виплекали афористичне та негативне означення доби української минувшини під владою імперії Романових – Пропащий час, подане в його славнозвісній одноіменній праці. Відзначимо, що у подібному дусі історик оцінював й інші події за доби України-Гетьманщини.

Наприклад, Гадяцький договір 1658 р. М.Драгомановуважав політичним ідеалом вищої верстви козацтва. Ба більше, він обстоював думку, що Б.Хмельницький «імовірно сам перед своєю смертю згодився був на основі того договору»⁴¹.

³⁸ Там же. – С.379.

³⁹ Драгоманов М. Нації Східньої Європи та інтернаціональний соціалізм // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Владив М.Грушевський. Wien, 1922. – С.175.

⁴⁰ Драгоманів М. Козаки / Пер. з нім. М.Павлика. Львів,1906. – С.22.

⁴¹ Там само. – С.23.

Натомість Бендерський договір 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика з козаками історик оцінював як «вершок політичних змагань Запорожжя»⁴², яке репрезентувало «центр демократичних змагань» української людності⁴³.

Варто відзначити, і досить позитивне ставлення вченого до Аграрної реформи 1861 р., яку він трактував як «економічний та соціальний поступ великої маси народу» на засадах «поземельної й общинної самостійності»⁴⁴. Більше того, в «Листах на Наддніпрянську Україну» автор обстоює думку, що «агарні реформи 1863-66 рр. власне закінчають період української історії, початий Б.Хмельницьким, і через те одчиняють новий період. Вони добили політичну силу панства польського на Україні і через те поставили їй справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитися»⁴⁵.

Таким чином, за версією М.Драгоманова, Поступ постає не тільки у вигляді певного соціального балансу, а й як змагання та взаємодоповнення контраверсійних суспільних ідеалів.

Варто підкреслити, що М.Драгоманов загалом поділяв позитивістську візію щодо Поступу. «Навряд-чи зробимо помилку, якщо скажемо, що основні та найбільш вірні ідеї позитивної школи полягають у тому, що а) поступ людського життя відбувається закономірно, проте епохами, які змінюються не фаталістично (як в теорії місії народів), але органічно й логічно випливаючи одна з іншої; і б) що поступ цей залежить від безперервного ходу розумового розвитку», – підкреслює історик⁴⁶.

Водночас він наголошує на взаємозумовленості ідеї Поступу та тези про закономірність в історії. На його думку, «тільки з визнанням ідеї поступу визнання певної правильності й закономірності в історичних явищах віднайшло собі тверду основу»⁴⁷.

Втім, вічний скептицизм М.Драгоманова стосовно «довершених» теоретичних формул дається взнаки і в цьому питанні. Відтак у його текстах неодноразово споглядаємо критично-недовірливі нотки щодо існування яких-небудь «об'єктивних законів» в історичній науці⁴⁸.

Загалом авторські зауваги та природознавчі метафори («хімічне з'єднання», порівняння історії з фізіологією і т.п.), якими послуговується

⁴² Там само. – С.29.

⁴³ Там само. – С.27.

⁴⁴ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение... – С.172.

⁴⁵ Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.36.

⁴⁶ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.388.

⁴⁷ Там же. – С.37.

⁴⁸ Драгоманов М. Государственные реформы Диоклещана... – С.20.

М.Драгоманов, виказують уповні очевидний позитивістський рефрен його стилю мислення, зокрема потужні впливи натуралістичної програми пізнання в просторі соціогуманітаристики другої половини XIX ст. Та й інтерпретатори його творчості зазвичай відносять українського інтелектуала до адептів позитивістської думки: «впевнений позитивіст і раціоналіст» (Б.Кістяківський)⁴⁹, «типовий син доби позитивізму» (І.Лисяк-Рудницький)⁵⁰ і т.п.

Проте позитивістські настанови у візії М.Драгоманова формулюються вкрай обережно, зокрема з низкою застережень та виключень. Відтак обстоюючи положення про Поступ як закономірний вислід людського буття та «розумового розвитку» він усе ж таки не ігнорує духовні й ідеальні чинники, які багатьма прихильниками позитивізму вважалися метафізичними, тобто такими, що не варти уваги. Тим більше, що реалізація «поступових змін» в історії, вважає вчений, у жодному разі не є беззастережною та безумовною.

На його думку, «справа історика, коли він підходить до вивчення якої-небудь частини державної історії народу, дослідити перш за все його державну систему, ідеал суспільного порядку, потім умови, які спричинилися до життя цього ідеалу, засоби, якими втілюється цей ідеал у дійсності, нарешті можливість досягнення правди у суспільстві та можливість поступу у майбутні, за відомого порядку»⁵¹. Виглядає, що М.Драгоманов уводить до своєї візії елемент вірогідності, позаяк міркує про можливість, а не автоматичну неминучість історичного Поступу!

Отже, побутування народу / нації на сцені історії сприймається М.Драгомановим як своєрідне існування в просторі та часі, передусім у контексті певної доби, проте побутує у вигляді розмаїтих форм на теренах державного, культурного, інтелектуального, господарського, політичного, соціального та іншого життя⁵². Причому авторське потрактування Поступу пов'язується не з якось окремою нивою історичного буття, а з їхньою множинністю, ба навіть зі своєрідним переміщенням, перетіканням із однієї сфери до іншої.

Ці думки М.Драгоманов резюмує у вигляді кількох загальних положень: «а) історія народу повинна бути розглядувана з державно-

⁴⁹ Кистяковский Б. М.П.Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М.П. Политические сочинения. Т.1. – С.Х.

⁵⁰ Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. К., 1994. Т.1. – С.381.

⁵¹ Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана... – С.2-3.

⁵² Його ж. Шевченко, українофілі і соціалізм. – С.421.

національного боку і соціально-культурного людського (курсив М.Драгоманова. – Авт.); b) занепад однієї зі сторін не тільки не завжди тягне за собою занепад іншої, але часто зумовлює собою поступ іншої; с) поступ цивілізованого народу не припиняється, доки народ не поставлений в умови, що рівні фізичні смерті, фізичним лихоліттям або завоюванням,— хоч цей поступ може уповільнюватися, бути не всебічним, при чому поступ з одного боку може супроводжуватися затримкою чи занепадом з іншого»⁵³.

Таке розуміння Поступу безперечно підважувало його лінійне й абсолютне потрактування, властиве багатьом позитивістським візіям, зорієнтованим на той чи інший суспільний ідеал, себто на досягнення якоїсь вищої стадії прогресивної еволюції зазвичай у дусі оптимістичного фаталізму – «гармонічної», «індустріальної» і т.п.

На думку німецького історика Георга Іggerса, з такої перспективи тогочасні мислителі представляли минувшину як рух до нормативного чи раціонального суспільства⁵⁴. Згадаємо, приміром, знамениту схему трьох стадій одного із фундаторів позитивізму Огюста Кonta, котра увінчується вищим – позитивним чи науковим станом суспільства. Натомість М.Драгоманов уводить до схеми Поступу ідею суперечності, ба навіть гострого конфлікту між різними сферами історичного буття, приміром, культури й політики, що руйнує ідеали поступовості!

Звісно, такі розумування українського мислителя досить далекі від ніцшеанського розчарування кінця XIX ст., вислідом якого стала думка про Поступ як забобонну людства. Проте вони свідчать, що М.Драгоманов істотно трансформував пануючі уявлення про Поступ як якусь єдину «машину» чи «механізм», що впевнено й беззастережно рухається на обширах Клію.

*«Що вирізняє ідею поступу у Драгоманова, то це її точне, обережне і відносно критичне формулювання. – зазначає І.Лисяк-Рудницький. – Драгоманов ніколи не сприймав поступ як якийсь автоматичний процес у природі і не ототожнював його з технологічними досягненнями й нагромадженням матеріальних благ, як це робило багато представників вульгарного лібералізму XIX ст.»*⁵⁵. Власне, М.Драгоманов представляє ідею Поступу як ідейне й духовне змагання в царині культури, соціальних і політичних відносин, суспільних інституцій, господарства тощо.

⁵³ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.324-325.

⁵⁴ Iggers G. The Idea of Progress: A Critical Reassessment // The American Historical Review. 1965. Vol.71, no.1. P.4.

⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. – С.306.

Саме в такому контексті український мислитель висвітлює історію Візантії зокрема наголошує, що імперії Римів вдалося витримати натиск язичницьких племен, а згодом – персів, арабів та турків. «Унаслідок цих причин *поступ Візантії уповільнений, історія сповнена огидних явищ*, – але вона все-таки не заслуговує того презирства з яким до неї ставляться історики всіх можливих напрямів. Варто тільки осягнути її *справжній сенс, який, як відається нам, полягає у збереженні необхідних для поступу елементів давньої культури і в акомодації* (пристосуванні – *Авт.*) їх, якщо не завжди до християнства у відомих віросповідних формах, то до християнських начал узагалі», – стверджує вчений⁵⁶.

Зрештою, поступ репрезентований у його візії не тільки у відмінній подобі, а й різиться своїми виявами, швидкістю й інтенсивністю, себто виступає як досить мінливе й суперечливе явище, що оживає на несподіваних відтинках історичного часу. «Не раз бувало в історії Європи, що *найгірші часи апатії громадської, реакції були власне перед часами акції, поступу*», – відзначає М.Драгоманов⁵⁷.

Однак, такий підхід потребував конкретизації, зокрема висунення низки міріл вартості, з перспективи яких висвітлюється їй оцінюється складний і суперечливий світ історії. Відтак авторське сприйняття Поступу пов’язане з цілою низкою культурних та інтелектуальних орієнтирів.

Це досить точно відмітив один із перших радянських біографів М.Драгоманова Давид Заславський, пізніше одна з найсуперечливіших та найодіозніших постатей російської публіцистики і критики, який звернув увагу на «нормативність» авторського потрактування Поступу щодо політичної, культурної та соціальної творчості⁵⁸. Проте, зауважимо, що «нормативність» М.Драгоманова виглядає не стільки як категоричний припис, скільки як певна міра, точніше мірило суспільної рівноваги.

Саме низка авторських дорожоказів творять ту самобутню, часом неповторну систему координат, у межах яких М.Драгоманов розглядає Поступ в історії. Однією з таких світоглядних віх є ставлення історика до революції, себто до думки про неодмінну революційну природу самої ідеї Поступу.

Скептицизм, а радше негативізм, М.Драгоманова щодо революційних перетворень споглядаємо ще на сторінках вищезгаданої магістерської дисертації. «“Революції не робляться на рожевій воді”, – і перевороти не чиляться так, як хотілося б історикам. *Не говорячи*

⁵⁶ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.323.

⁵⁷ Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.82.

⁵⁸ Заславский Д. М.П.Драгоманов. Критико-биографический очерк. К., 1924. – С.41.

про пролиття часто безневинної крові, вельми часто і багато хорошого зі старого порядку гине під час становлення нового»⁵⁹.

Та ще більш одверто М.Драгоманов висловлюється щодо революційних потрясінь у громадівських виданнях. «В XIX ст. багато було повстань, – а ні одно з них не здоліло змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія й біологія, показали, як помалу йдуть всі зміни на світі і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпускання, зриєт). Нова наука природня мусить перевчити письменних людей і в іхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, і що державні чи противудержавні заходи й повстання – тілько частина тих приводів, якими посuvаються зміни в людському життю, а далеко не все», – підкреслює історик⁶⁰.

В іншій праці він обстоює тезу, що в «історичному поступі більш усього має силу не добра воля осіб із усіма тими судами над ними, карами й страхами кари й каянням, а мимовільний зриєт громадського життя та впорядкована громадська праця й тиха, й гостра»⁶¹.

Ці думки М.Драгоманова досить цікаво корелуються з його соціалістичним credo.

Втім, схильний до виразної саморефлексії вчений наголошує, що він є соціалістом західноєвропейської школи, а не «російським ніглістом»⁶². У листі 1894 р. до часопису «Кицєр Lwowski» М.Драгоманов навіть зазначає, що він є європейським лібералом і, водночас, соціалістом на кшталт англійських радикалів і соціалістів⁶³. Більше того, симпатії українського діяча до англійської культури та політики неодноразово проступають у його текстах⁶⁴.

Зауважимо, що послідовники й інтерпретатори М.Драгоманова досить часто ототожнюють його політичні погляди здебільшого з

⁵⁹ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.12-13.

⁶⁰ Його ж. «Передне слово» до «Громади». 1878 // З починів українського соціалістичного руху. – С.136.

⁶¹ Його ж. Шевченко, українофілі і соціалізм. – С.378.

⁶² Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова. – С.374 (прим.*).

⁶³ Лист М.Драгоманова, опублікований у часописі «Кицєр Lwowski» із спростуванням тверджень книги С.Зеленського «Генеза і розвиток ніглізму в Росії» (1894 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.257.

⁶⁴ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.117.

анаархічним соціалізмом, передусім, із прудонізмом, політичний ідеал якого вбачають у вільній спілці громад⁶⁵. Проте таке потрактування виглядає, як мінімум, однобічним, оскільки український учений спирався на широкий інтелектуальний та культурний підмурок європейської думки.

Наприклад, М.Грушевськийуважав, що погляди М.Драгоманова еволюціонували від «анаархистично-революційного федералізму» до «федералізму конституційно-парламентного»⁶⁶, себто скерованого на еволюційні зміни суспільства.

Зрештою, світогляд М.Драгоманова сполучав різноманітні ідеї з обсягу низки політичних доктрин другої половини XIX ст., зокрема соціалізму, анархізму, лібералізму тощо. Власне, таке поєднання було своєрідним запобіжником щодо крайностів відмінних політичних ідеалів, приміром, ліберального чи соціалістичного.

Так чи інакше, М.Драгоманов як мислитель зорієнтований на еволюційне досягнення поступу як на ниві політики, так і в царині історії. Недаремно, за висловом С.Русової, досягнення соціалістичного ідеалу він пов'язував виключно з еволюційним шляхом суспільних перетворень⁶⁷.

Отож М.Драгоманов уводить самобутню шкалу революція / еволюція, яка виступає одним із засадних міріл вартості у його світогляді. Зазначимо, що в рецепції історика ця дихотомія представлена як своєрідна полярність у способах досягнення Поступу, з яких він віддавав незаперечну перевагу суспільній еволюції.

Видеться, що М.Драгоманов вкрай негативно сприймав насильницькі дії як на історичній сцені, так і в тодішньому суспільному житті. Зокрема, він надзвичайно гостро засудив убивство російськими народовольцями 1 березня 1881 р. імператора Олександра II, яке назвав «канібалізмом»⁶⁸.

Така позиція завдала істотного удару по його репутації в російських революційних колах. Варто підкреслити, що вона спиралася на європейську культурну основу світогляду та гармонійну систему цінностей М.Драгоманова, в яких проступає очевидне заперечення насильницьких дій.

⁶⁵ Лозинський М. Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова. – [Віден], 1915. – С.31; Лучишин І. Будьмо справедливі! (М.Драгоманов) // Краківські вісті. – 1944, 29 січ. – № 19. – С.3.

⁶⁶ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти // З починів українського соціалістичного руху. – С.86.

⁶⁷ Спогади Софії Русової про Михайла Драгоманова (1905 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.393.

⁶⁸ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. – С.85.

Недаремно Д.Овсянико-Куликовський уважав М.Драгоманова «завершеним типом “російського європейця”»⁶⁹, а С.Єфремов афористично прозвав його першим українським аташе при «дворі європейської культури»⁷⁰.

Власне, європейзм чи космополітизм є наріжним каменем у поглядах та світосприйнятті М.Драгоманова як історика та громадського діяча. Саме через нього проліг шлях молодого й обдарованого вченого до українства, про що він пише в листі до В.Антоновича від 10 вересня 1885 р.⁷¹

З такого погляду драгоманівський європейзм часто-густо постає не тільки як провідний світоглядний орієнтир, а як своєрідний синонім Поступу й поступовості. «Дійсно в тому *європействі* лежить корінь *всего поступового в усій Росії і почастно в Україні XIX ст.*», – відзначає М.Драгоманов⁷².

Ба більше, європейзм є культурною підосновою політичної та історичної візії вченого, позаяк відіграє роль як зasadного мірила вартості, так і універсального масштабу для порівняння й аналогії. «Пробуток у Європі до решти переконав мене, що *власне європейзм, – або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм, – і є найкраща основа для українських автономних змагань, – і що тепер усяка наука, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті*», – відзначає М.Драгоманов⁷³.

Звідси й походить відоме гасло вченого: «**космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці!** (виділення М.Драгоманова. – Авт.)»⁷⁴.

Проте авторський космополітизм варто сприймати не стільки в розумінні відомої візії «світового громадянства», скільки в гуманістичному й духовному сенсі. За висловом М.Павлика, М.Драгоманов – «*космополіт-федераліст*, у найкращім і найширшім розумінню цього слова – *прихильник духовного союзу України з усім культурним світом*»⁷⁵.

У такому контексті космополітизм М.Драгоманова виглядає як духовна й культурна належність до людськості та його передових чи, як

⁶⁹ Овсянико-Куликовский Д.Н. Воспоминания. Петербург, 1923. – С.141.

⁷⁰ Стаття С.Єфремова, присвячена 15-річчю від дня смерті М.Драгоманова. Пам'яті М.Драгоманова (1910 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.431-432.

⁷¹ Архів Михайла Драгоманова. – С.41.

⁷² Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.22.

⁷³ Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова – С.362.

⁷⁴ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.68.

⁷⁵ Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. Львів, 1907. – С.3.

тоді висловлювалися, «поступових ідей». Зокрема, український учений-емігрант гостро відчував і декларував свою прихильність до надбань європейської та світової культури, насамперед, її інтелектуальних і політичних здобутків.

«Ніхто, більше за мене, не волів би, щоб наші здобували культуру напрямки з європейських джерел, а не з московсько-петербурзьких водовозних діжок. Можу сказати, що на протязі 15-ти років я не написав жодної статті, в якій не була висловлена ця думка», – зазначає М.Драгоманов у вищезгаданому листі до В.Антоновича⁷⁶.

Варто підкреслити, що і в політичних та громадських практиках М.Драгоманов був склонний апелювати до європейської думки, зокрема до знаних корифеїв тогочасної культури. Пригадаємо, наприклад, його знайомство з російським письменником Іваном Тургеневим, віцепрезидентом Міжнародного літературного конгресу у Парижі 1878 р., завдяки якому він виступив із доповідю про становище української мови в Російській імперії на цьому форумі⁷⁷.

Властиво те, що в координатах вселюдського, європейського поступу XIX ст. М.Драгоманов не тільки намагався представити українську історію, а й майбуття політичного українства. *«Правдиво науковий, широкий погляд на історію України, – наголошує вчений, – мусив би показати нашій громаді їй чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще її те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама її послужити для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості її автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може осягнути на дорозі всесвітнього поступу»⁷⁸.*

В іншому місці він зазначав, що «прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямування до поступу»⁷⁹.

З означеної перспективи спроби протиставлення національних вартостей до політичних, культурних та інтелектуальних надбань європейзму чи космополітизму рішуче засуджувалися і відкидалися М.Драгомановим.

⁷⁶ Архів Михайла Драгоманова. – С.31.

⁷⁷ Драгоманов М. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым. Казань, 1906. – С.3-7.

⁷⁸ Його ж. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибрані праці.– С.491.

⁷⁹ Там само. – С.494.

Зокрема, він саркастично прокоментував прохання редактора львівської «Правди» подати до часопису європейську наукову хроніку в дусі ігнорування космополітизму та раціоналізму, позаяк останні нібито не сприймали українські читачі⁸⁰. Така налаштованість, уважав автор, розривала «єдину провідну нитку безпохибного поступу і саму підставу новішого відродження національності»⁸¹.

На думку С.Томашівського, М.Драгоманов був «переконаний, що *природний і доцільно підпомаганий поступ народної маси в культурі, господарстві й політиці* мусить автоматично й неминучо зближати до себе всі землі залюднені українським племенем, виробляти почуття єдності й спільніх інтересів та вкінці довести до можливо повної реалізації їх»⁸².

Зрештою, співвідношення між космополітизмом та національністю творить ще одну засадну зв'язку в світогляді М.Драгоманова, на якому вибудовується його конструкція Поступу.

Загалом тексти українського мислителя вирізняються не тільки масштабністю та глибиною порушених проблем, цікавими історичними екскурсами і несподіваними передбаченнями, а й самобутніми аналогіями й зіставленнями.

Та й саме XIX століття, назване «віком поступу», М.Драгоманов сприймав у призмі специфічного сполучення національних та космополітичних проектів.

Зазначимо, що історик розглядав тодішню сучасність як «вік відродження народностей»⁸³. Наприклад, він уважав, що в Італії «ідея народності» поєдналася з ідеалом «політичного прогресу»⁸⁴, що спричинилося до появи нової держави на європейській мапі.

Проте ідеал народності у візії М.Драгоманова неодмінно сполучався з ідеєю космополітизму. «*Наше століття є століттям національностей*,— вік злиття Італії, Німеччини, проте воно є, заразом, спадкоємцем віків гуманізму та декларації прав людини. — зауважує автор у своїй магістерській дисертації. — Якщо придивитися до самої вимоги перетворення в ім'я національності, — то ми побачимо, що це домагання та рух мають силу

⁸⁰ Промова О.Срібллянського «Коротка характеристика публіцистичної діяльності М.П.Драгоманова» (друга половина 1895 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994. – С.345.

⁸¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.68.

⁸² Томашівський С. Драгоманов і Галичина // Політика (Львів). – 1925, 10-25 грудня. – № 5/6. – С.82.

⁸³ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрушение... – С.101.

⁸⁴ Його ж. Антракт з історії українофільства // Його ж. Вибрані праці. – С.230(прим.*).

й співчуття світу, в яких питання національності є, водночас, і питанням культури та прав людини. *Наш вік є віком національних об'єднань, – але наше століття є також століттям величезних міжнародних промислових підприємств, міжнародних виставок, учених конгресів і т.п. космополітичних заходів*⁸⁵.

Вочевидь, на авторське розуміння космополізму незаперечно впливали й соціалістичні складові його світогляду, себто інтернаціональні мотиви, які виразно простили в 1870-х роках та пізніше. Тому в працях М.Драгоманова неодноразово порушуються питання про співпрацю й взаємодію соціалістів різних національностей.

Своєрідним вислідом таких поглядів була його думка про організацію «загального Союзу» чи «універсальної конфедерації» як форми співпраці та задоволення всіх «природних інтересів народів»⁸⁶. Проте висловлюючи думки про потребу слов'янської федерації чи навіть вселюдської конфедерації народів / націй історик завсіди категорично й рішуче обстоював рівноправність і вільний розвиток національних культур та мов.

На його думку, «весь поступ новоєвропейських суспільств» був тісно пов'язаний з емансипацією національних мов, що найповніше виявилося у добу Реформації⁸⁷. В одній із численних публіцистичних статей М.Драгоманов навіть зауважив, що «думка знищити якусь мову фізично неможлива: знищти мову народу так само неможливо, як позбавити його одного з п'яти почуттів, даних Богом»⁸⁸.

Так чи інакше, космополітізм М.Драгоманова випливав із визнання зasad і досягнень цивілізації як загальнолюдської творчості в історії, котра пов'язує діяння й пориви всіх народів / націй. Це творило своєрідний баланс між космополітичними й національними настановами у його світосприйнятті та поглядах.

З цієї перспективи соціалістичні переконання сприймалися М.Драгомановим як інтелектуальний здобуток світової цивілізації та тріумфу людського Ratio. Російський ліберал П.Струве навіть назвав українського діяча «позитивним соціалістом»⁸⁹, а І.Лисяк-Рудницький

⁸⁵ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.328.

⁸⁶ Його ж. Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм // З починів українського соціалістичного руху. – С.171.

⁸⁷ Его же. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. Выбрані праці. – С.441-442.

⁸⁸ Его же. Восточная политика Германии и обрусение. – С.183.

⁸⁹ П.С. [Струве П.] Отредакции «Освобождения»// Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – С.VI.

обстоював думку про етичну мотивацію соціалізму М.Драгоманова⁹⁰.

Зауважимо, що соціалістична доктрина розглядалася в колах багатьох європейських інтелектуалів другої половини XIX ст. як найоптимальніший та дієвий інструмент тогочасної суспільної думки і громадських практик, самобутній доказ і, заразом, продукт вселюдського Поступу!

У такому ж сенсі трактував соціалістичні ідеали Й.М.Драгоманов. «Правдивий соціалізм у думці й праці настав, власне, у XIX ст. як через те, що тільки тепер, після великих державних змін і революцій XVI–XVIII ст., — настало панування вільного багатирства в державі та праця вільних наймитів у господарстві під урядом багатирів, так і через те, що тільки тепер склалися остаточно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природний *незупинний поступ* громадський наперед – *прогрес* (курсив М.Драгоманова. – *Авт.*), поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях. Думка про такий прогрес скасувала віру в суди божі, в апостолів і всякі катаклізми згори, не тільки од бога, а й од «великих людей» і начальства, і показала дійсний розум і таких гострих, часових рухів, які перше можна було вважати за катастрофи», – стверджує історик⁹¹. В іншому місці він зазначає, що ідея Поступу в історії є необхідною підвальною «всякої громадської – політично-соціальної – праці»⁹².

Втім, такі пасажі ніколи не заважали М.Драгоманову послідовно висловлюватися супроти унітарних та шовіністських виявів у соціалістичному русі наприкінці XIX ст., в яких простежувалися спроби ігнорувати національно-культурні потреби й інтереси «недержавних» народів.

Варто наголосити, що саме етичний стрижень, який уберігав М.Драгоманова від екстремальних пропозицій соціалізму та лібералізму, а також від крайностів позитивістської методології, приміром, тотального детермінізму, відігравав помітну роль і в авторському розумінні Поступу. Відтак візія українського мислителя скерована на витворення балансу поміж Свободою особистості / громади та вільним розвитком будь-якої нації. Ця настанова автора відображає своєрідну рівновагу між ліберальними, соціалістичними й анархістськими цінностями, сполученими в його федерацістському ідеалі.

⁹⁰ Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1.– С.283.

⁹¹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. – С.375.

⁹² Там само. – С.382.

Недаремно М.Драгоманов тримався думки про двоєдність вимірів суспільного Поступу, себто з перспективи Людини та Громади⁹³. Водночас він постулює розуміння ідеї Поступу як універсального орієнтиру, котрого прагне досягнути історична Людина.

Це співвідношення між особистим та громадським у рецепції М.Драгоманова доволі добре прокоментував Б.Крупницький. «Драгоманів – типовий представник ідеї прогресу. – відзначає Б.Крупницький. – *Вихідний пункт прогресу – вільна людина*, що шляхом свободного об’єднання з іншими вільними людьми в більші чи менші колективи приходить до вищих форм суспільного життя»⁹⁴.

Таке представлення конструкції Поступу не тільки надає їй наскрізного ідеалістичного змісту, а й продукує глибокий етичний сенс. Адже прогрес, у презентації М.Драгоманова, трансформується у моральний імператив історичної Людини на шляху до її самовдосконалення, передусім, до здобуття особистої та громадської Свободи!

Отож, за візію М.Драгоманова, Поступ в історії постає як складний і достатньо суперечливий та хиткий стан рівноваги між еволюцією й революцією, національністю і космополітізмом, особистістю та громадою, суспільством і націями, відмінними ідеалами й різними соціальними верствами, «аристократичними» та «демократичними» періодами минувшини тощо. Загалом історик уподібнює прогрес до шальок уявних терезів, на які кинуті різноманітні ваги (політичні, культурні, господарські, соціальні, інтелектуальні та інші вартості). Саме співвідношення між ними, власне, й творить саму ідею Поступу, найголовніший сенс якої вбачався у духовному переродженні Людини, зокрема в її перетворенні з істоти соціальної й етнографічної в Людину культурну та політичну!

⁹³ Драгоманов М. Чудацькі думки... – С.558.

⁹⁴ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб.статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959.– С.105.